

БАЙТЕРЕКТИҢ МИФОЛОГИЯЛЫҚ ТАЛҚЫНЫ ҲАҚҚЫНДА

Р.Сапарниязов – Бердақ атындағы Қарақалпақ мамлекетлик университети

Аннотация: Бул мақалада байтерек култының дүнья фольклорында мифологиялық түсиниклери талқыйын етиледі. Соның менен бирге байтеректиң “өмир ағашы” түсинигине дүнья алымларының көзқараслары, пикирлеулері салыстырмалы изертленеді. Нәтийжеде, байтеректиң жүдә күшли турмыс потенциалды өзінде жәмлестирген жанлы нәрсе деп түсиниў, ойлаў ҳәм ғайрийтәбий қәсийетке ийе болған объект ретинде муқаддес деп есаплаў дәстүри оның культ дәрежесинде талқыйын етилиўинине алып келгенлиги белгиленеді.

Таяныш сөзлер: байтерек, культ, мифология, “өмир ағашы”, “әлем ағашы”, дәстан, ертеке.

Аннотация: В данной статье анализируется мифологическое понятие культа дерева Байтерек. В том числе сравнительно изучается взгляды и мнения мировых ученых дерева байтерек как понятие “дерево жизни”. В результате определяется, что понимание, восприятие дерева Байтерек в качестве вещи, который воплотил в себе сильный жизненный потенциал, считать священным как объект со сверхъестественными качествами привело к его трактовке на уровне культа.

Ключевые слова: байтерек, культ, мифология, “дерево жизни”, “дерево вселенной”, эпос, сказка.

Annotation: This article deals with the mythological concept cult of the tree Bayterek. Including the comparative study of the views and opinions of world scientists of the tree Baiterek as the concept of “tree of life”. As a result, it is determined that the understanding, perception of the Bayterek tree as a thing that embodied a strong life potential, considered sacred as an object with supernatural qualities, led to its interpretation at the level of a cult.

Key words: bayterek, cult, mythology, “tree of life”, “tree of universe”, epic, tale.

Дүнья илимине нәзер таслағанымызда дарақытлар (терек) пенен байланыслы халық көзқараслары, түсиниклери, мифологиялық ойлаўлар, соның менен бирге, дарақыт (терек) образының фольклор шығармаларындағы көркем талқыны мәселеси дүнья фольклортаныўында ҳәм этнологиясында кең изертленгени көзге тасланады. Бул нени билдиреди деп пикирлеймиз? Бул бизиң ата-бабаларымыздың тереклерди муқаддес есаплағаны, соның менен бирге оларға сыйыныў, оларда ғайрийтәбий қәсийет бар екенлиги, соның менен бирге оларды өз миллий салт-дәстүрлеринде кең қолланылыўы болып табылады. Бул ҳаққында белгили алым Ж.Ж.Фрэзердин пикирлеўинше, тәбий тоғайлардың ертедеги адамлар тәрәпинен руўхлар, тәңрилер, иләхийлик ҳәм мабудапар менен байланыслы муқаддес жай ретинде түсинилиўи дарақыт (терек) култы ҳаққындағы түсиниклерди келтирип шығарған.¹⁴⁶ Этнограф

¹⁴⁶ Фрэзер Д. Золотая ветвь. – М.: Политиздат, 1986. – С.110.

алым Э.Тайлор дарақыт (терек) мифологиясында еки баслы аспекттиң бар екенін айрықша белгилейди, олар төмендегіше: а) хәр бир өсимлик, дәслеп, дарақыттың (терек) жанлы деп тусинилиўи дарақытларға (терек) сыйыныў, ибадат етиў дәстүрлерин келтирип шығарған; б) дарақыт денеси өлген адамның руўхы ушын материаллық қабық ўазыйпасын атқарыўы мүмкин.¹⁴⁷ Усы дарақыттың (терек) мифологиялық қәсийети ҳаққындағы илимий дәреклерде билдирилген пикрлерди салыстырып қарағанымызда оларда өсимлик хәм хайўанат дүньясының анимистикалық мифологиясы ҳаққындағы тәлийматтың тәрепдарлары, дарақыт культының тарийхый тийкарларын өсимликлер, усы орында, дарақытлардың (терек) да жанлы деп түсинилиўи ҳаққындағы мифологиялық түсиниклерге байланыстырады. Олардың пикирлеўлеринше, тәбийий объектлердиң мазмуны дарақытлар (терек) тек ғана өсип турған ўақтында емес, ал кесилгеннен кейин де өзиниң иләхийлик, ғайрийтәбийий қәсийетлерин сақлап қалады екен, деген түсиниклердиң пайда болыўына тийкар болғаны айдынластырылады.

Усындай, дарақытлардан бири байтерек болып, ол дүнья фольклорында муқаддес есапланған. Биз де усы мақаламызда усы байтерек хәм оның мифологиялық түсиниклери ҳаққында дүнья фольклорында билдирилген талықлаўлар, пикирлеўлер жөнинде тоқтап, оларды салыстырмалы изертлеўди мақсет еттик.

Қазақ фольклортаныўындағы мийнетлерге қарағанда ертедеги дәўир фольклоры ҳаққында айтқанда ең алды менен тек қазақ халқында ғана емес, ал, басқа да түркий халықлардың да фольклоры менен байланыслы екенлиги, оларда аңыз-ертеклердиң мотивлерине айналған, символ ретинде қаралатуғын “мықан ағашы” ның бар екенлиги белгиленеди. Қазақ аңыз-ертеклериндеги мықан ағашының (байтеректиң) символ белгиси – заман, мәңгилик өмир. Қазақ ушын о дүнья менен бул дүньяның шегаралық белгиси – гүдәсте терек. Ер Төстик те, Керкула атлы Кендебай да, Тазша бала да байтеректиң түбине келип, усы өмирге келеди. Олар биз жайлаған кеңисликтен басқа кеңисликте өмир сүрип келген. «Күн астындағы Күникей қыздағы» алтын ағаш та сондай күдиретке ийе, мықан ағашы (байтерек) – мәңгилик ўақыттың символы екенлиги белгиленеди. Қазақ фольклорында Жер мен Көкти жалғастырыўшы Бәйтерек ағашы – Мықан ағашы деп аталады екен¹.

Бундай мағлыўматлар Қазақстан интернет Уикипедия мағлыўматларында да мынадай деп келтириледі. Байтерек – ертедеги түсниклер бойынша сырлы қәсийетке ийе ағаш есапланады екен. Бәйтерек ертедеги орталық түсинигинде жердиң дәл орайында өсетуғын инсан дүньясының жер асты тамырлары, денеси, тийкарынан руўлар мәканы болып есапланатуғын көкти тиреген ағаш есапланады екен. Бундай ағаш үлгиси дәстүрли кәўимлерде мықан ағашы, мырзатерек, әўлийе ағаш, сетер тал делинип, формасы хәм мәнисине қарап хәр түрли аталған. Бәйтерек қадимги түркий сөз болып, бай «үлкен» деген сөз,

¹⁴⁷ Тайлор Э. Миф и обряд в первобытной культуре. – Смоленск: Русич, 2000. – С.186.

¹ Сарбасов Б.С., Кдыралиева Ж. Б. Ежелгі әдеби мұралардағы ағаш бейнесі. Казахский национальный женский педагогический университет, Алматы, Казахстан ВЕСТНИК КазНПУ им. Абая, серия «Филология», №4(74), 2020 г. –Б.- 312

«бай» сөзинин фонетикалық өзгеріске ұшыраған формасы (бәйбіше, бәйшешек), үлкен, алғашқы деген мәнісін білдіреді, ал терек (парсы тилинде – дарак) «ағаш» деген мәнісін білдіреді. Демек, Байтерек екі сөздің биригіуінен жасалып, «бәлент ағаш» дегенді білдіреді¹.

Филология илимлерінің докторы Т.А.Агапкинаның «Деревья в славянской народной традиции»² атамасындағы очеркінде славян халықтары дәстүрлі мәдениетте көктеректен (*Populus tremula*) басқа, *Populus* ботаникалық туқымының басқа түрлерін, ең алдымен, *Populus alba*, ақ терек ямаса гүмис рең терек символ түсінігі менен салт-дәстүрлерінде қолланғандығын белгілейді. Аңыздар бұл дарактың индивидуал қасиеттерінің бири ретінде дәлел оның жапырақтарының шайқалыуының себебі менен түсіндіреді. Усындай теректердің қасиеттерін аңыздарға «көшіріу» кубла славян дәстүрлерінде көбірек ұшырасатуының хәм болгарлар, серблер хәм хорватлар терек деп атайтуының илимпаз түсіндіріп өтеді.

Түрк фольклортаныуында өтмиштен хәзирге күнге шекем болған ұақыялар ағашлар-теректер менен анықланғаны, оларға хәр түрлі көринистеги аңыздар хәм мәнісін берілгені, соның ұшын хәр бир теректің муқаддес есапланыуының себептері бар екені белгіленеді. Адамлар теректерді өзлерінің жасайтуғын территория хәм үрп-әдет, салт-дәстүрлеріне көре, қутқарыушы, жәрдемші, байланыстырыушы қурал яки қудай сыпатында қараған. Айрымдары болса, теректің астында дуға оқып, басқалары болса терекке тауар байлап, тилек білдіреді екен. Теректі қудай сыпатында көрген яки оны қудайға ерисиудің қуралы екенлігін қабыл еткендер оны «Өмір ағашы» (өмір байтерегі) деп атаған хәм "дүньяның орайы" мәнісін берген. Түрк фольклорындағы теректер хақындағы аңыздарда, әпсаналарда ағашлардың муқаддес есапланыу себептері әуладтан-әуладға өтип, бүгінгі күнге шекем жетіп келген. Оларда теректердің әхмийеті оның көринісі менен байланыссы болған. Терек адамлар сыяқлы жоқарыға қарап өседі хәм мийуесін беріуге хәрекет етеді. Инсанлар ұшын муқаддес есапланған «Өмір ағашы» өнім беріу менен байланыссы. Инсанның жаратылыуы міне ұсы терек пенен байланыссы екенін илимпаздар белгілейді.

Түрк фольклоршысы Эргунның белгілеуінше «Өмір ағашы» дүньяның жаратылыуынан бери бар болған деп, түсіниледі екен. Исенимлерге қарағанда, «Өмір ағашы» дүньяның орайынан жеті қабат аспанға шекем ұзайған, сондай-ақ, өз тамырынан жер хәм аспан ортасындағы мүнәсібетті тәмийнлеп, жер асты дүньясына түсетуғын муқаддес тиришилиқ ийесі есапланады. Исеним хәм динине қарамастан, барлық халықтарда өмір ағашының әхмийеті терекке сыйыныудың адамдарды бирлестіріу қудиретін аңлатады. Өмір ағашы – мәңгі жаслық хәм өлмесліктің дәрегі. "Өмір ағашы" бәрқулла жасыл, бәрқулла гүлlep-жаснайтуғын, хәмийше мийуеге толы хәм оны жеген өлмейтуғын барлық ағашларды өзінде жәмлеген. "Өмір ағашы" хақыйқатты,

¹ <https://kk.wikipedia.org> // Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Энциклопедия. – Алматы: DPS, 2011. – ISBN 978-601-7026-17-2

² Агапкина Т.А. Деревья в славянской народной традиции: Очерки. — М.: Индрик, 2019. 274 с.

иләхийликти хәм өмирдің символы болып табылады, ол көбинесе барыуы қыйын болған жерде яки орайда жайласқан хәм тек ғана таңланғанлар жеуі мүмкін болған сырлы теректе сәулеленген"¹.

Түрк фольклортаныушы алым Эрбектің белгилеуінше “Жер жүзінде өлмейтуғын инсан бул рет өлиминен кейин қайта тирилиуі яки руұхтың өлмейтуғынына шешим таба алады. Өмир ағашы мотиви де мине усы туйғыларды сәулелендириуі ушын ислетилген екен”².

Дереклерде келтирилиуінше космик ағаш, дүнья ағашы, әлем ағашы хәм өмир ағашы бир көринистеги ағашты билдиретуғын тереклер ретинде мәлим болады. Бул түсиниклер әулатдан-әуладқа хәр түрли түсиниклер менен жетип келген. Бирақ бул ағашлар бир көринистеги ағаш болып, пайдаланыуындағы өзгешеликлердің себеби усыда көринеди, бул ағашлардың хәр түрли мифологиялық қәсийетлери хәр түрли жәмийетте де биринши орынға шығады. Өмир ағашы да, әлем ағашы да, космоголиялық тәртиби, яғный, өмирдің үзликсизлигин, оның ўақыяларды, тәртип пенен даўам етиуін хәм бәркулла жаңаланып турыуын тәмийнлейди. Усы көзқарастан, әлем ағашы хәм дүнья ағашы бир-бирине туўра келеди хәм бир-бири менен жақын мүнәсибетте болады. Әлем ағашы дүньяның иләхийлиги, улыўмалығы хәм даўамыйлығы, жаратылысты, ҳақыйқат хәм өмир, өлмеўди өзінде жәмлестиреди. (Белл, 1982).

Түрк фольклорында терек жер астынан аспанға шекем болған үш әлемди бирлестиргени ҳаққында айтылады. “Байтерек” қудайдың символы”. Терек өлим хәм тирилиудің символы. (Эргун, 2004, 216-бет).

Мине, ағаш ҳаққында усындай мифологиялық түсиниклер Қытай фольклорында да сақланып қалған. Қытай мифологиясында өмир ағашы түсиниги әдетте мәңгиликте билдиреди. Бирқанша ағашларға бул сыпатлама берилген. Өмир ағашы түсиниги адамлардың арзыў-әрманларын, тилеклерин өзінде жәмлеген терек. Қытай халқында бул мәселеге көбирек қызығыўшылық пайда болған. Сонлықтан, өмир ағашы адамлардың санасында мәңгилик өмирди тәмийнлеуши ретинде белгили болған. Фольклоршы М.Элиаданың белгилеуінше "Қытай мифологиясында сырлы ағаш әлемнің орайында өседи, мәмлекеттің орайы усы жерде деп түсинеди"¹.

Сондай-ақ, алым М.Элиаде ағаш культының келип шығыуына мынадай факторлар тийкар болған деп есаплайды. Олар төмендегилерден ибарат:

1) «тас-ағаш-муқаддес мекан» түсиниклери комплекснің реал микрокосмос ретинде түсинилгени;

2) ағаш – космос образы ретинде пикир етилиуі;

3) ағаш – турмыс қуўат белгиси ретинде өнимдарлық, ҳасылдарлық хәм қут-берекетти өзінде жәмлегени (ағаштың өнимдарлық, ҳасылдарлық хәм перзент символы муқаддес Ана образы хәм суў культы менен байланыслылығы;

¹ Salih IŞIK. Hayat Ağacı ve Kutsal Ağaçlar: Türk ve Çin Mitolojisi Üzerine Bir Karşılaştırma. International journal of humanities and education (IJHE), Volume 5, ISSUE 11, P. 546 – 566. // Ergun, 2004, -B.155.// <https://dergipark.org.tr/>

² Salih IŞIK. Hayat Ağacı ve Kutsal Ağaçlar: Türk ve Çin Mitolojisi Üzerine Bir Karşılaştırma. International journal of humanities and education (IJHE), Volume 5, ISSUE 11, P. 546 – 566. // Ergun, 2004, -B.155.

¹ Элиаде М., Трактат по истории религии. Т.2. — Спб.: Изд-во «Алетейя», 1999. — С.297.

4) ағаштың мәңгилик турмыс, аман қалыуы дереги деп түсинилиуы);

5) ағаш – «әлемнің оғы» яки космик пүтинлик теңсалмақлығын сақлайтуғын қурал екені;

6) ағашлар менен адамлардың арасында магиялық байланыстың бар екенлиги (ағашларды ата-бабалар руўхының мәканы деп ойлау; ағашлардың сынау-инициация байрамлары хәм ритуалларындағы (дәстүрлериндеги) рәмзий әҳмийетке ийе екені);

7) ағаш – тәбияттың рәмзий өлип-тирилиуы, бәхәр хәм жылдың жаңаланыуы символы деп баҳаланыуы¹

Усындай ағаш култының мазмуны ҳаққындағы пикирлеулер алым И.М.Маковскийдің изертлеулеринде де ушырасады:

1) оның семантикалық қурсауы «өзге-басқа әлем», «о дүнья» темаларын өз ишине алыуы;

2) «әлем оғы», «турмыс дарақты», «әлем орайы» ретинде түсинилиуы;

3) космик тутаслықты өз-ара байлап турыуы хәм аспан тәртип-интизамының тең салмақлылығын сақлайтуғын қурал хызметин атқарыуы;

4) өзінде «ғайрий тәбийй», «сыйқырлы», «әжайып» сыпатларды билдириуы менен белгиленеди

5) ағаш-теректиң өнип-өсиу символы ретинде көз алдына келтирилиуы себепли, оның «туўылыу», «жаратылыу» идеясы менен байланыслылығы менен белгиленеди.²

«Инглис фольклорында жасыл адам (Jack-in-the-Green) тәбият тымсалы есапланады. Бул мифологиялық образ биринши мәртебе Кельт фольклорында пайда болғанлығы шама етиледі. Тек ғана еркек көринисинде сәўлелендириледі. Оның көриниси жапырақлардан түзилген болып, көриниси жасыл реңдеги жасыл адам деп аталады. Бул образ Орта әсирлер архитектурасы хәм суўрет өнеринде, соның менен бире, инглис дөретиўшилигинде көп ушырасады. Инглис әдебиятындағы танымалы поэмалардан бири “Сэр Гавейн хәм Яшил Рицарь”да жасыл адам тийкаргы қахарман ретин де суўретленген»¹

Бухара мәмлекетлик университетиниң изертлеушиси Г.Шербекова өзиниң “Әпсана хәм аңызларда “өмир ағашы” образының сәўлениўине байланыслы айырым пикирлеулер” атлы мақаласында мифологияның материаллық мәдениет естеликлериндеги талқынларын изертлеген алым В.В.Евсюковтиң “Өмир ағашы” ең дәслепки умманның шексиз суўлары арасындағы қурықлықта биринши болып, жүзеге келгенлиги хәм инсанияттың дәслепки ата-бабалары мине усы ағаштың түбинде өзиниң ең биринши кәдемлерин қойғанлығы, сонлықтан, бул ағаштың астында неке курған адамдан инсан заты пайда болғанлығы ҳаққындағы әпсана хәм аңызлардың кең тарқағанлығы” ҳаққындағы пикирлерин келтиреді². Сонының менен бирге изертлеуши

¹ Элиаде М., Трактат по истории религии. Т.2. — Спб.: Изд-во «Алетейя», 1999. — С.234-235.

² Маковский М.М. Сравнительный словарь мифологической символики в индоевропейских языках. Образ мира и миры образов. — М.: Владос, 1996. — С.134-141.

¹ Назарова Г. Британия фольклоридаги мифологик образларнинг ўзига хослиги. Бухаро давлат университети йили Аxborot. 2018. №4.—Б. 172.

² Шербекова Г. Афсона ва ривоятларда “хаёт дарахти” образи мифологизацияга оид айрим мулоҳазалар. Scientific progress. Volume 3 | ISSUE 2 | 2022. —Б. 244. // Евсюков В. В. Мифы о вселенной. — Новосибирск: Наука, 1988. — 177 с. — С.45. <http://www.scientificprogress.uz/>

Г.Шербекова алымның құдіретли араллар ҳаққында дөретилген эпсаналар жөнінде сөз еткенлигин хәм жәннеттиң ортасында өсетуғын бул ағаш жақсылық хәм жаўызлықты айырып туратуғын және өзинен жақсы ийис яки керисинше жағымсыз ийисти тарқатып туратуғыны хаққындағы пикирлеўлерин қоллап-қуўатлайды. Сондай-ақ, изертлеўши өзиниң мақаласында өзбек фольклорында да ағаш култының муқаддес есапланатуғыны хаққында айырым пикирлерин билдиреди.

Усындай адам өмиринде ағаштың магиялық құдірети хаққындағы түсиниклер қарақалпақ фольклорында да сақланып қалған. Мәселен, «Алпамыс», «Шийрин-Шекер» дәстанлары, «Талас», «Кишкинежан кишкине» ертектери буған мысал бола алады.

Улыўма алғанда, дүнья фольклорында байтерек ағашы хаққындағы пикирлеўлерди салыстырып қарағанымызда ағашты-байтеректи жүдә күшли турмыс потенциалын өзінде жәмлестирген жанлы нәрсе деп түсиниў, ойлаў хәм ғайрийтәбий қәсийетке ийе болған объект ретинде муқаддес деп есаплаў дәстүри оның культ дәрежесинде талқын етилиўинине алып келгенлигин көриўге болады.

Әдебиятлар:

1. Фрезер Д. Золотая ветвь. – М.: Политиздат, 1986. – С.110.
2. Тайлор Э. Миф и обряд в первобытной культуре. – Смоленск: Русич, 2000. – С.186.
3. Сарбасов Б.С., Кдыралиева Ж. Б. Ежелгі әдеби мұралардағы ағаш бейнесі. Казахский национальный женский педагогический университет, Алматы, Казахстан ВЕСТНИК КазНПУ им. Абая, серия «Филология», №4(74), 2020 г. –Б.- 312
4. <https://kk.wikipedia.org/Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Энциклопедия. – Алматы: DPS, 2011. – ISBN 978-601-7026-17-2>
5. Агапкина Т.А. Деревья в славянской народной традиции: Очерки. М.: Индрик, 2019. 274 с.
6. Salih IŞIK.Nayat Ağacı ve Kutsal Ağaçlar: Türk ve Çin Mitolojisi Üzerine Bir Karşılaştırma. International journal of humanities and education (IJHE), Volume 5, ISSUE 11, P. 546 – 566. // Ergun, 2004, -B.155.// <https://dergipark.org.tr/>
7. Элиаде М., Трактат по истории религии. Т.2. — Спб.: Изд-во «Алетейя», 1999. – С.234-235.
8. Маковский М.М. Сравнительный словарь мифологической символики в индоевропейских языках. Образ мира и миры образов. – М.: Владос, 1996. – С.134-141.
9. Назарова Г. Британия фольклоридаги мифологик образларнинг ўзига хослиги. Бухаро давлат университети Ilmiy Axborot. 2018. №4.– Б. 172.
10. Шербекова Г. Афсона ва ривоятларда “хаёт дарахти” образи. ифодаланишига оид айрим мулохазалар. Scientific progress. Volume 3 | ISSUE 2 | 2022. –Б. 244. // Евсюков В. В. Мифы о вселенной. – Новосибирск: Наука, 1988. – 177 с. – С.45. <http://www.scientificprogress.uz/>.